

XVIII AMŽIAUS ANTROS PUSĖS–XIX AMŽIAUS ANTROS PUSĖS LIETUVOS PALIVARKO IR LOTYNŲ AMERIKOS HASJENDOS ŪKIO SISTEMOS KAPITALISTINĖS PASAULIO SISTEMOS KONTEKSTE: LYGINAMOSIOS ANALIZĖS BANDYMAS

Darius Žiemelis

Docentas daktaras
Mykolo Romerio universiteto
Politikos ir vadybos fakulteto
Filosofijos ir humanistikos institutas
El. paštas: dariusziemelis@inbox.lt

Santrauka. Straipsnyje* pirmą kartą istoriografijoje lyginamos XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio sistemos kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS) kontekste. Pagrindinis dėmesys bus skiriamas šių sistemų struktūrų bei raidos tendencijų panašumams ir skirtumams eksplikuoti makrolygmeniu. Tiriamas laikotarpis – tiek palivarkinio ūkio vyravimo bei intensyvėjimo Lietuvoje, tiek hasjendinio ūkio įsivyravimo ir intensyvėjimo Lotynų Amerikos šalyse etapas – nulemtas to paties pramonės revoliucijos veiksnio. Tyrimas patvirtina tezę, kad šios ūkio sistemos priklausė tipologiškai artimam ūkio tipui (buvo orientuotos į baudžiavinį gamybos būdą) pasauliniame darbo pasidalijime. Atskleidžiama, jog tiek Lietuvos palivarkinis ūkis, tiek Lotynų Amerikos hasjendos ūkis nebuvo tipinės feodalinės įmonės, bet pasižymėjo periferinio kapitalizmo bruožais.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos palivarkinis ūkis, Lotynų Amerikos hasjendos ūkis, antroji baudžiava, antroji vergovė, periferinis kapitalizmas, kapitalistinės pasaulio sistemos koncepcija.

Keywords: Lithuanian manorial-serf economy, Latin American hacienda economy, second serdom, second slavery, peripheral capitalism, capitalist world system concept.

Įvadas

Dvidešimt penkeri nepriklausomybės metai išryškino Lietuvos istorijos mokslo tyrimų tendencijas ir kryptis. Lietuvos istoriografija struktūriniu požiūriu tapo europinės istoriografijos dalimi. Kita vertus, Lietu-

vos istorijos mokslas (kaip ir kiti humanitariniai bei socialiniai mokslai) tematiniu požiūriu vis dar yra lituanocentrinio pobūdžio. Toks jo pobūdis aiškintinas ne vien šių mokslų jaunystė. Nuo pat jų institucionalizavimo ir profesionalizavimo nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje pradžios jų atvira (o sovietmečiu latentiška) misija buvo liudijimas pasauliui, kad Lietuva yra ne vien geografinė, bet ir sociokultūrinė kategorija. Šią misiją sėkmingai įvykdžius

* Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Jochimo Lelewelio skaitymai: praeitis, istoriko amatas, visuomenė XIX–XXI a.“, vykusioje 2015 m. lapkričio 6–7 d. Vilniaus universitete.

ir Lietuvai integravusis į Europos valstybių ir tautų bendriją, anot žymiausio Lietuvos sociologo Zenono Norkaus, Lietuvos humanistikai ir socialiniams mokslams metas atnaujinti savo darbotvarkę ir ieškoti naujų būdų pažinti Lietuvą¹. Nūdienos Lietuvos istorijos mokslo baruose jau išvelgtini atsinaujinimo požymiai. Pamažu atsiranda istorinių tyrimų, kurie Lietuvos istoriją nagrinėja regioniniu², pasaulio istorijos³ bei civilizaciniu⁴ požiūriu. Šalia nacionalinės istoriografijos atsiranda tai, kas europinės istoriografijos praktikoje jau seniai įprasta – visuotinės istorijos tyrimai⁵. Visgi, atsižvelgiant į pasaulinę praktiką, didžiausių atsinaujinimo potencialą turi lyginamieji istoriniai tyrimai⁶. Svarbiausias lyginamosios perspektyvos pranašumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir subkontinentine perspektyva. Tai leidžia naujai interpretuoti savo regiono praeitį pasauliniame (meta)civilizacijos istorijos kontekste ir kuo adekvačiau atskleisti bei įvertinti tiriamą reiškinį⁷. Lyginamieji istoriniai tyrimai Lietuvoje tik beatsirandą⁸.

¹ Plačiau apie tai žr. Z. Norkus, 2008, p. 13 ir p. 52.

² Žr. visų pirma E. Gudavičius, 1999.

³ Žr. D. Žiemelis, 2009.

⁴ Žr. visų pirma: A. Bumblauskas, 2010; A. Bumblauskas, 2005.

⁵ Žr. N. Babinskas, 2010.

⁶ Kaip pavyzdžius, tapusius šio tipo tyrimo klasiška, žr. T. Skocpol, 1979; P. Kolchin, 1987; A. Przeworski, 1991; B. S. Silberman, 1993; S. D. Bowman, 1993; R. Biernacki, 1995; A. W. Marx, 1998; K. Pomranz, 2000.

⁷ Šis rezultatas pasiekiamas naudojant arba asimetrišką (dėmesys sutelkiamas į vieną atvejį, kitų atvejų medžiagą panaudojant deskriptyvioms priežastinėms hipotezėms apie pagrindinį atvejį pagrįsti), arba simetrišką (dėmesys tolygiai paskirstomas visiems jo nagrinėjamiems atvejams) lyginimo formą. Plačiau apie šias lyginimo formas žr. J. Kocka, 1999; J. Kocka, 2003.

⁸ Žr. visų pirma: A. Anušauskas, 1997; S. Pivoras, 2000; K. Antanaitis, 2002; Z. Butkus, 2006; R. Čepaitienė, 2011.

Besikuriančios lietuviškos lyginamosios istorinės sociologijos klasiku laikytinas Z. Norkus⁹.

Šis straipsnis, kurio objektas priklausomo lyginamosios istorinės ekonominės sociologijos tyrimų kryptčiai¹⁰, laikytinas prisidėjimu prie Lietuvos istorijos mokslė išryškėjusio „lyginamojo posūkiu“. Straipsnyje remiamasi prielaida, kad Lietuvos lyginimas su tipologiškai panašiomis ir kontrastingomis šalimis leidžia adekvačiau atskleisti ir įvertinti Lietuvos ūkio raidą pasaulio istorijos kontekste. Tyrimo išėities tašku laikytina garsiausio ir įtakingiausio Jungtinių Amerikos Valstijų lyginamosios istorinės sociologijos atstovo Immanuelio Wallersteino neomarksinė kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS) koncepcija¹¹. Joje XVI–XVIII a. Lietuvos ir Lenkijos lažiniai palivarkai (eksportuojantys žemės ūkio produkciją į KPS branduolio šalis) kvalifikuojami kaip tokios pačios periferinio kapitalizmo įmonės, kokios XVIII–XIX a. buvo Meksikos

⁹ Žr. visų pirma: Z. Norkus, 2014; Z. Norkus, 2015 c; Z. Norkus, 2012 a; Z. Norkus, 2011; Z. Norkus, 2009; Z. Norkus, 2008; Z. Norkus, 2007.

¹⁰ Lyginamosios istorinės ekonominės sociologijos tyrimus Lietuvoje reprezentuoja: Z. Norkus, 2015 a; Z. Norkus, 2015 b; Z. Norkus, 2012 c; N. Babinskas, 2012; D. Žiemelis, 2014 b.

¹¹ KPS susiformavo Europos ekonominio pasaulio pagrindu per „ilgąjį“ XVI a. (1450–1640 m.) ir gyvuoja iki šiol. KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir darbo pasidalijimu, politiškai organizuotas kaip suverenių, tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių valstybių sistema. Esminis KPS bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį, periferiją ir pusiau periferiją (pagal vaidmenį pasauliniame darbo pasidalijime). Svarbiausi KPS teorijos šaltiniai yra priklausomybės teorija, F. Braudelio istorijos teorija, K. Marxo kapitalizmo teorija ir marksistinės imperializmo teorijos. Dėl vyraujančios marksistinių šaltinių reikšmės KPS laikytina neomarksistinė teorija. Plačiau apie KPS koncepciją žr. S. K. Sanderson, 2005; D. Chirot, T. D. Hall, 1982; D. Žiemelis, 2005.

hasjendos ir Brazilijos, JAV Pietų valstijų vergvaldžių kavos ir medvilnės plantacijų¹². Straipsnio objektu pasirinkta lyginti Lietuvos palivarkinį ūkį ir Lotynų Amerikos šalių hasjendos ūkį XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės laikotarpiu. Pagrįstai gali kilti klausimai, kodėl lyginti su Lietuvos ūkio sistema pasirinkta būtent hasjendos (o ne plantacijos) ūkio sistema ir kodėl analizuojamas XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės laikotarpis? Tiek Lietuvos palivarkinė ūkio sistema, tiek Lotynų Amerikos šalių hasjendos ūkio sistema buvo orientuotos į baudžiavinį gamybos būdą. Hasjenda, daugiausia besiremianti individualaus ūkio atodirbine žemės renta, laikytina „vakarietiško“ baudžiavinio ūkio receptija Lotynų Amerikoje. Tad skirtinguose žemynuose egzistavusios ūkio sistemos tipologiškai laikytinos artimomis. Tirti pasirinkta XVIII a. antra pusė–XIX a. antra pusė, nes tai tiek palivarkinio ūkio vyravimo bei intensyvėjimo Lietuvoje, tiek hasjendinio ūkio įsivyravimo ir intensyvėjimo Lotynų Amerikos šalyse laikotarpis. Lietuvoje šis etapas įvardijamas kaip *antrosios baudžiavos laida*¹³, o Lotynų Amerikoje – kaip *antrosios vergovės laida*¹⁴, paveikusi hasjendinio ūkio

raidą. Naujausioje (Dale Tomichas, Michaelis Zeuske) istoriografijoje *antrosios vergovės laidos* atitikmeniu laikoma *antrosios baudžiavos laida* Europos teritorijose į rytus nuo Elbės¹⁵. Ankstesniame šio straipsnio autoriaus tyrime, kuriame buvo analizuojama *antrosios baudžiavos laidos* termino taikymo Vidurio Rytų Europos istorijoje¹⁶ problema, prieita I. Wallersteino KPS koncepciją koreguojanti išvada, kad *antrosios baudžiavos laidos* bruožai (tai laikytina periferiniu kapitalizmu) ryškiausiai matomi Lietuvoje ne XVI–XVIII a., o XVIII a. antroje pusėje–1861 m., t. y. antrajame palivarkinio ūkio raidos etape¹⁷. Europos dvaro ir Lotynų Amerikos hasjendos sistemų lyginamąją analizę yra pateikęs Cristobalas Kay. Tačiau joje Europos dvaro struktūrai paaiškinti pasirenkami Anglijos bei Rytų Vokietijos atvejai, o Lotynų Amerikos hasjendos struktūrai – Čilės atvejis¹⁸. Tai rodo, jog XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos struktūrų bei raidos tendencijų lyginamųjų tyrimų iki šiol nebuvo. Tad šio straipsnio tikslas yra pateikti XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio sistemų lyginamosios makroanalizės bandymą KPS kontekste. Straipsnis pradedamas nuo XVIII a. an-

¹² Plačiau žr. I. Wallerstein, 1974, p. 67–129.

¹³ *Antrosios baudžiavos laidos* terminą XIX a. pabaigoje pirmasis pavartojo F. Engelsas, juo apibūdindamas lažiniu palivarkinio ūkiu pagrįstus agrarinius santykius, kurie susiklostė ir įsitvirtino XV a. pabaigoje–XVII a. Europos teritorijose į rytus nuo Elbės. žr. F. Engelsas, 1962, p. 148–150.

¹⁴ Pirmą kartą *antrosios vergovės laidos* terminą, nusakantį didelio produktyvumo naujos vergovinių prekių zonos susiformavimą JAV Pietų valstijose, Kuboje ir Brazilijoje, į mokslinę apyvartą įtraukė amerikiečių istorikas sociologas D. Tomichas. Bene pagrindinė vergovinio plantacinio ūkio įsivyravimo minėtose teritorijose priežastis buvo dėl pramonės revoliucijos padidėjusi medvilnės, cukraus ir kavos paklausa pasaulinėje rinkoje. Plačiau žr. D. Tomich, 2004, p. 56–71.

¹⁵ To prielaida – priverstinio darbo suintensyvėjimas šių besivystančių šalių gamyboje, panašios atsiradimo priežastys (pvz., žemės ūkio produkcijos paklausa (ypač užsienio) rinkoje). Plačiau žr. D. Tomich, M. Zeuske, 2008. Taip pat žr. E. D. Lago, 2009.

¹⁶ Plačiau apie *antrosios baudžiavos laidos* teminio įsivyravimą tradicinėje marksistinėje istoriografijoje aiškinant XVI–XVIII a. Europos teritorijų į rytus nuo Elbės socialinę ekonominę raidą žr. И. И. Костюшко, 1977. Taip pat žr. D. Žiemelis, 2006, p. 58–60.

¹⁷ Žr. D. Žiemelis, 2015. Ankstesnė šio tyrimo versija: D. Žiemelis, 2014 a.

¹⁸ C. Kay, 1974.

tros pusės–1861 m. Lietuvos ekonominės raidos periferinio kapitalizmo koncepcijos požiūriu analizės (pirma dalis). Išryškinius Lietuvos ūkio struktūrai bei raidai būdingus periferinio kapitalizmo bruožus, kurie laikytini *antrosios baudžiavos laidos* apraiškomis, antroje straipsnio dalyje pereinama prie Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio struktūrų bei raidos tendencijų svarbiausių panašumų ir skirtumų eksplikavimo.

Be minėto įnašo į lietuviškuosius lyginamuosius istorinius sociologinius tyrimus, šis straipsnis naujas ir aktualus dėl to, kad: 1) tai yra pirmas bandymas pateikti XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamąją analizę (kuri vėliau būtų detalizuojama ir pildoma¹⁹); 2) tęsiami XVI–XIX a. Lietuvos ūkiui tipologiškai artimų šalių ūkio tyrimai²⁰.

1. XVIII a. antros pusės–1861 m. Lietuvos ūkio struktūra bei raida periferinio kapitalizmo koncepcijos požiūriu

I. Wallersteino pagrindinio veikalo „Modernioji pasaulio sistema“²¹ pirmame tome, kuriame aptariamas KPS atsiradimas XVI a. ir jos ankstyvoji raida, XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos (taip pat ir Amerikos) socialinė ekonominė santvarka

¹⁹ Šio tyrimo tęsinį sudarytų Lotynų Amerikos hasjendos dvaro vidinės organizacijos mikroanalizė, dėmesį koncentruojant į priklausomos darbo jėgos išnaudojimo mechanizmą.

²⁰ Žr., pavyzdžiui, D. Žiemelis, 2014 b.

²¹ Veikalas „Modernioji pasaulio sistema“ laikytinas pasakojimu apie KPS istorijos raidą, tačiau jis nebaigtas, išleisti keturi tomai, aprėpiantys XVI–XX a. pirmą pusę. Žr. I. Wallerstein, 1974; I. Wallerstein, 1980; I. Wallerstein, 1989; I. Wallerstein, 2011.

traktuojama kaip tuometinės KPS periferija. KPS koncepcijoje *antrosios baudžiavos laidos* reiškinys (baudžiavos išigalėjimas, stambių palivarkų, kurių gamybos paskirtis – grūdų auginimas ir jų eksportas, susikūrimas, menkas miestų plėtojimas) nuo XVI a. iki XVIII a. laikytinas periferinio kapitalizmo Vidurio Rytų Europoje (įskaitant ir Lietuvą) apraiška²².

Analizuoti pradėkime nuo probleminio klausimo – ar galime XVI–XVIII a. Lietuvoje egzistavusius palivarkinius ūkius kvalifikuoti kaip „grūdų fabrikus“ arba „žemės ūkio produkcijos įmones“, gaminančias (ypač užsienio) rinkai? Atsakymą komplikuoja tyrimais pagrįstas teiginys, jog KPS pernelyg perdėta (ypač iki XIX a. antros pusės) tarptautinių mainų bei pasaulinės rinkos procesų reikšmė šalių vidaus socialinei ekonominei raidai²³. Remiantis KPS teorija, pagrindinis periferinio kapitalizmo požymis yra šalies ūkio priklausomybė nuo tarptautinės rinkos²⁴. Tyrimai taip pat rodo XVI–XVIII a. Lietuvos ūkio mažą išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą²⁵. Iš to kyla antroji problema – ginčas dėl *antrosios baudžiavos laidos* kaip reiškinio atsiradimo Vidurio Rytų Europo-

²² Plačiau žr. I. Wallerstein, 1974, p. 67–129.

²³ Žr., pavyzdžiui, P. O'Brien, 1982; H. Wesseling, 1992.

²⁴ Skiriamasis periferinio kapitalizmo KPS teorijos prasme bruožas yra priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas. Periferijos politinei organizacijai gali būti būdinga politiniu ir kariniu požiūriu silpnas valstybingumas arba kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. Periferijos kapitalistinė klasė sudaro vergvaldžiai ir žemvaldžiai, kurių plantacijos ir palivarkai yra kapitalistinės įmonės, gaminančios produkciją parduoti bei eksportuoti. Periferiniam kapitalizmui pasaulinio darbo pasidalijimo procese tenka žaliavų gamybos ir žemės ūkio produkcijos tiekimo branduolio zonos valstybėms vaidmuo. Žr. I. Wallerstein, 1974, p. 349.

²⁵ Žr. K. von Loewe, 1973; D. Žiemelis, 2013 b.

je priežasčių. Tradicinė marksistinė perspektyva labiau pabrėžia vidines²⁶, o KPS koncepcija implikuoja išorines priežastis (įsitraukimas į hierarchinį pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu). Dėl šios kontroversijos²⁷ kyla *antrosios baudžiavos laidos* sąvokos taikymo nusakant XVI–XVIII a. Lietuvos socialinę ekonominę santvarką problemiškas. Tyrimai rodo, kad terminas *antroji baudžiavos laida* nevartotinas Lietuvos XV–XVIII a. agrariams santykiams apibūdinti. Šio požiūrio šalininkų (J. Jurginio, W. Hejnoszo, Z. Janelio, A. Kahano, J. Nichtweisso, J. Topolskio, J. Kiaupienės, A. Bumblausko) manymu, Lietuvoje vyko vientisas valstiečių įbaudžiavinimo procesas, kurio klestėjimas chronologiškai sutapo su naujos feodalinės reakcijos tipiškuose *antrosios baudžiavos laidos* kraštuose (visų pirma, Rytų Vokietijos teritorijoje) apogėjumi²⁸.

XVI–XVIII a. Lietuvos palivarkinis ūkis buvo orientuotas į paprastąją prekinę gamybą, o tai tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu rodo tipišką feodalinę ekonomikos pobūdį. Tačiau diachroninė lyginamoji XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Euro-

pos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų analizė neleidžia XVI–XVIII a. Lietuvos (ir Lenkijos) palivarko ūkio, paveikto Vakarų Europos besivystančių kapitalistinių santykių, kvalifikuoti kaip tipiško feodalinių ūkių (kuriais laikytini Viduramžių Vakarų Europos manoro ūkiai). XVI–XVIII a. Lietuvos (ir Lenkijos) palivarko ūkio gamybos paskirtis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų (KPS įtaka) buvo orientuota į rinkas. O paprastosios prekinės produkcijos gamybą nulėmė palivarkų savininkų ekonominė elgsena, pasireiškianti ne gautų lėšų investavimu siekiant maksimizuoti turimus išteklius, bet socialinio elito vartojimo plėtimu. Visa tai rodo, kad Lietuvos lažiniai palivarkai nelaikytini ir tipiškomis periferinio kapitalizmo įmonėmis (KPS koncepcijos griežtąja prasme)²⁹. Visgi, žvelgiant į Lietuvos ekonominę raidą lažinio palivarkinio ūkio laikotarpiu (1557–1861 m.) per periferinio kapitalizmo koncepcijos prizmę³⁰, *antrosios baudžiavos laidos* broožai ryškiausiai matomi Lietuvoje ne XVI–XVIII a. (kaip teigė I. Wallersteinas), o XVIII a. antroje pusėje–1861 m., t. y. antrajame palivarkinio ūkio raidos etape.

Antrasis ūkio raidos etapas (nuo XVIII a. antros pusės iki 1861 m.) – lažinio palivarkinio ūkio maksimalus plėtimasis didinant valstiečių atodirbinę rentą³¹. Istoriografi-

²⁶ *Antrosios baudžiavos laidos* atsiradimo Vidurio Rytų Europoje vidines socialines ekonomines priežastis pabrėžia tradicinė marksistinė istoriografija. Tai visų pirma nevienodas socialinių jėgų santykis bajorijos naudai, miestų silpnumas, darbo jėgos stygius, dideli nedirbamos žemės plotai. Šioje istoriografinėje perspektyvoje *antrosios baudžiavos laidos* sąvoka įvardijamas refeodalizacijos procesas Vidurio Rytų Europoje. Plačiau apie *antrosios baudžiavos laidos* genezę Vidurio Rytų Europoje tradicinėje marksistinėje ir nemarksistinėje istoriografijoje žr. D. Žiemelis, 2006, p. 55–60.

²⁷ Plačiau apie XVI–XVIII a. Vidurio bei Vidurio Rytų Europos „atsilikimo“ nuo Vakarų Europos vidinių ir išorinių priežasčių kontroversiją žr. K. Brzechczyn, 1998; T. H. Aston, C. H. E. Philpin (eds.), 1985; D. Žiemelis, 2006.

²⁸ Plačiau apie tai žr. D. Žiemelis, 2015.

²⁹ Plačiau apie pirmą kartą istoriografijoje atliktą XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) palivarkinio ūkio struktūrų bei raidos tendencijų diachroninę lyginamąją analizę žr. D. Žiemelis, 2011.

³⁰ Apie KPS teorijos esminio komponento – periferinio kapitalizmo – koncepciją žr. nuorodą Nr. 25.

³¹ Lietuvoje XVII–XVIII a. lažo norma buvo 2–3 dienos per savaitę. Žr. M. Jučas, 1972, p. 40–141. Iki baudžiavos panaikinimo 1861 m. lažo dienų skaičius pa-

joje šis reiškinys vadinamas palivarkinio (lažinio) ūkio renesansu³². Bene pagrindinė šio proceso priežastis buvo XVIII a. pabaigoje prasidėjusi pramonės revoliucija Vakarų Europoje, vėl padidinusi grūdų ir kitų žemės ūkio produktų paklausą tarptautinėje rinkoje³³.

Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje būta bandymų reformuoti palivarkinį ūkį remiantis fiziokratine ekonomine teorija³⁴. Tyrimai rodo, kad Apšvietos idėjų poveikis antrajame Lietuvos ūkio raidos etape davė (palyginti su Vakarų Europos šalių ūkiais) priešingą rezultatą – buvo intensyvinamas lažinis palivarkinis ūkis. Lietuvos didikai, aplankę daugelį Europos šalių ir susipažinę su pažangiais ūkio modeliais, XVIII a. antroje pusėje savo dvaruose tik imitavo vakarietiškus veiklos principus, t. y. į sustingusią palivarkinę (lažinę) ūkio sistemą bandė įterpti „plastiškus“ Apšvietos verslininkystės ir individualaus darbo principus. Vienas Lietuvos didikų, reprezentavusių minėtą ekonominio proceso plėtotę, buvo A. Tyzenhauzas, kuris „intensyvino“ ka-

---

didėjo iki 5 dienų per savaitę. Žr. S. Pamerneckis, 2004, p. 120. Beje, dauguma tyrinėtojų pažymi, kad apskritai iki XVIII a. pabaigos daugelyje Vidurio bei Rytų Europos šalių baudžiava buvo objektyvus veiksnys, lėmęs šalių ūkių raidą. Žr., pavyzdžiui, S. Pamerneckis, 2004, p. 119; R. Millward, 1984.

³² Plačiau apie tai žr. M. Jučas, 1972, p. 103–104; E. Raila, 2010, p. 187–188.

³³ Plačiau žr. R. C. Allen, 2000; J. G. Williamson, 2008; P. Mathias, 1987; P. Bairoch, 1972.

³⁴ Lietuviškoji jos recepcija sietina su XVII–XVIII a. sandūroje Anglijos Norfolko grafystėje kilusia „naujosios žemdirbystės“ banga, kuri iš Prancūzijos kiek pavėlavusi pasiekė ir Lietuvą. E. Railos teigimu, šios teorijos recepciją skatino ne tiek Abiejų Tautų Respublikos elito išskirtinis požiūris į šį politinės ekonomijos minties produktą kaip vieną iš galimų europietiškosios kultūros variantų, kiek totalinė Prancūzijos kultūros invazija, atnešusi fiziokratinę mintį kaip integralų šios kultūros elementą. Plačiau ir išsamiau apie fiziokratizmo teorijos kilmę, raidą bei fiziokratizmo konfigūraciją Lietuvoje žr. E. Raila, 2010, p. 117–144.

rališkųjų ekonomijų ūkį naudodamas baudžiavinį darbą. Tokį „ūkio intensyvinimą“ E. Raila apibrėžia taip: „[L]ažinės-palivarkinės sistemos *reanimacija*, panaudojant dalinę Vakarų Europos technologiją ir naujausius ūkininkavimo metodus.“³⁵

Abiejų Tautų Respublikai 1795 m. žlugus, didžioji etnografinės Lietuvos dalis dėl politinių priežasčių ir uostų trūkumo tapo Rusijos kaip pusiau periferinės KPS šalies kolonijine periferija. Lietuvos kaip kolonijinės dvigubos periferijos ūkio orientacija buvo ne į pramonę, o į žaliavų tiekimą Rusijos imperijos centrams ir Vakarų rinkai³⁶. Lietuvos ekonomikos agrarinis pobūdis dar labiau sustiprėjo. Kaip rodo S. Pamerneckio tyrimas, nuo 1795 m. iki 1861 m. lažinės palivarkinės sistemos plėtimasis didinant valstiečių atodirbinę rentą pasiekė maksimalias plėtimosi ribas³⁷. Lažinio palivarkinio ūkio galutinį įsivyravimą rodo tai, kad, kitaip nei pirmajame (XVI a. viduryse–XVIII a. antroji pusė) Lietuvos ūkio raidos etape, XVIII a. antros pusės–1861 m. Lietuvos eksporto struktūroje dominuoja grūdai, kurie daugiausia auginti lažiniuose palivarkuose³⁸. Visa tai ir yra vadinamosios *antrosios baudžiavos laidos* bruožai. Kaip teigia S. Pamerneckis, „Lietuva kartu su gudų teritorijomis buvo labiausiai užkonservuotas baudžiavinių santykių užkampis europinėje Rusijos imperijos dalyje“³⁹.

Lietuvos ūkio struktūra bei raida XVIII a. antros pusės–1861 m. laikotarpiu pasaulio

---

³⁵ E. Raila, 2010, p. 188.

³⁶ Plačiau žr. D. Žiemelis, 2013 a, p. 80–82; Z. Norkus, 2012 b, p. 21–22.

³⁷ Plačiau žr. S. Pamerneckis, 2004.

³⁸ Plačiau apie Lietuvos XVIII a. antros pusės–1861 m. eksporto prekinę struktūrą žr. D. Žiemelis, 2013 b; B. Ю. Меркис, 1964.

³⁹ S. Pamerneckis, 2004, p. 120.

istorijos kontekste labiausiai priartėja prie KPS koncepcijoje išskirto periferinio kapitalizmo ūkio „idealaus modelio“⁴⁰. Visiškai tapti periferinio kapitalizmo zona sutrukdė prekinių lažinių palivarkų savininkų elgsenai būdingas vartotojiškas kapitalo naudojimas ir mažas ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastas. Kokybinis lūžis įvyksta poreforminiu laikotarpiu (t. y. 1861 m. panaikinus baudžiavą). Kaip rodo Z. Norkaus tyrimai, 1861–1914 m. ūkio raidos laikotarpis Lietuvoje jau visiškai atitinka periferinio, kolonijinio kapitalizmo ūkio tipą⁴¹.

2. XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginimas

Lyginti tiriamo laikotarpio Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio struktūras bei raidos tendencijas geriausia pradėti nuo palivarko bei hasjendos kaip ūkio organizavimo sistemų apibrėžimų. Pirmąjį palivarko, kaip ūkio organizavimo modelį, remdamasis XVI–XVIII a. Lenkijos palivarkinio ūkio raidos pagrindu, pateikė vienas žymiausių lenkų ekonomikos istorikų Witoldas Kula 1962 m. dabar jau klasika tapusiame veikalė „Feodalinės santvarkos ekonominė teorija. Bandymas kurti modelį“⁴². Palivarkiniam ūkiui kaip socialiniam ekonominiam vienetui W. Kula priskiria šiuos bruožus: 1) ūkio

ekstensyvumas: derliaus dydį lėmė apdirbamo ploto dydis, o plotą – dvarininko lauke dirbančių valstiečių kinkinių kiekis; 2) optimalaus (pono naudai) santykio tarp pono žemės ir valstiečių priimtinių sklypų siekimas; 3) vartotojiškas pono pasisavinimo pridėtinio produkto naudojimas (jo keitimas turguje į kitus vartojimo produktus); 4) menkos investicijos, t. y. paprastoji ūkio reprodukcija – žemvaldys, jeigu ir „investuodavo“ lėšas, siekdamas padidinti pridėtinį produktą, tai paprastai atlikdavo kaimo laukus paversdamas pono arimais arba didindamas tų pačių valstiečių lažą; 5) labai didelis palivarko ūkio prekinės produkcijos dydžio svyravimas, daugiausia nulemtas derliaus kiekio ir tik iš dalies – paklausos rinkoje. Esminė W. Kulos išvada teigia, kad palivarkinis ūkis (t. y. vėlyvojo feodalizmo įmonė), nors tam tikru mastu susijęs su vidaus ir tarpvalstybine rinkomis, iš esmės yra natūrinio pobūdžio⁴³.

Pirmąjį hasjendos kaip ūkio organizavimo žemės ūkyje sistemos apibrėžimą pateikė amerikiečių antropologai Ericas R. Wolfas ir Sidney'us W. Mintzas. Hasjenda – tai žemės ūkiu užsiimantis dvaras, valdomas žemės savininko, kuriam dirba priklausoma darbo jėga. Dėl apyvarstinio kapitalo nepakankamumo dvaro pagaminta produkcija yra skirta smulkiajai (t. y. vidaus) rinkai. Ši produkcija gaminama visų pirma siekiant pakelti savininko socialinį statusą, o ne padidinti kapitalą⁴⁴. Hasjendos ir palivarko panašumai bei skirtumai dar labiau išryškėja ne tik lyginant juos vieną su kitu, bet ir su tuo pačiu metu egzistavusia tipologiškai panašia, bet ir skirtinga žemės ūkio organizavimo sis-

⁴⁰ Plačiau apie XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologinę diagnostiką pasaulio istorijos kontekste įtakingiausių ūkio raidos koncepcijų požiūriu žr. D. Žiemelis, 2013 a.

⁴¹ Plačiau žr. Z. Norkus, 2012 b, p. 22–25; Z. Norkus, 2014, p. 182–187.

⁴² W. Kula, 1962. Taip pat žr. W. Kula, 1976.

⁴³ Plačiau žr. W. Kula, 1976, p. 50–83.

⁴⁴ Žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 380.

tema Amerikos žemynuose – plantacija. Erico R. Wolfo ir Sidney'aus W. Mintzo teigimu, plantacija – tai dvaras, užsiiman-
tis žemės ūkiu, valdomas savininkų (kurie
paprastai organizuojasi kaip korporacija),
besiremiantis priklausomos darbo jėgos
darbu. Kadangi disponuojama dideliu ka-
pitalu, dvaro pagaminta produkcija yra iš-
imtinai orientuota į užsienio rinkas. Ji ga-
minama pirmiausia siekiant didinti kapita-
lą, o ne kelti savininkų socialinį statusą⁴⁵.
Esminį skirtumą sudaro jų naudojama dar-
bo jėga. Hasjenda remiasi baudžiaviniu,
o plantacija – vergoviniu gamybos būdu.
Hasjendos ir plantacijos ūkio sistemos lai-
komos XVI a. atsiradusios pasaulio eko-
nomikos ir jos raidos rezultatais Amerikos
žemynuose, nes yra orientuotos į produk-
cijos tiekimą rinkai⁴⁶.

Lotynų Amerikos hasjendos ir Lietu-
vos palivarko ūkio sistemos kvalifikuoti-
nos kaip žemės valdymo sistemos, kurių
pagrindinis bruožas – valstybės arba žem-
valdžio nuosavybės teisėmis valdomas
žemės plotas. Čia išvelgtinas pirmas pa-
našumas tarp Lotynų Amerikos hasjendos
ir Lietuvos palivarko ūkio sistemos žemės
naudojimo teisių atžvilgiu. XVIII a. antro-
je pusėje–XIX a. antroje pusėje ir Lietuvo-
je, ir Lotynų Amerikos šalyse žemė buvo
valstybinė arba žemvaldžių nuosavybė. Už
žemės naudojimą iš valstiečių buvo rei-
kalaujama visų pirma atodirbinės rentos.
Institucionalistiniu požiūriu hasjendos sis-
temoje nebuvo implicitinės žemvaldžių ir
valstiečių mainų sutarties, kuria buvo pa-
grįsta XI–XV a. Vakarų Europos manoro

sistema⁴⁷. Tiek palivarko, tiek hasjendos
sistema rėmėsi žemvaldžio dominavimu
valstiečių atžvilgiu. Kita vertus, hasjendos
modelyje, panašiai kaip palivarko mode-
lyje, valstiečiui (gyvenančiam retai apgy-
vendintoje teritorijoje ir toli nuo miesto)
priklausomybė žemvaldžiui reiškė tam ti-
krą jo ūkio apsaugą nuo visiško žlugimo⁴⁸.

Kokios priežastys nulėmė ir kaip buvo
pasiekta privilegijuota žemvaldžio padėtis
valstiečių atžvilgiu XVIII a. antroje pu-
sėje–XIX a. antroje pusėje Lotynų Ame-
rikos šalyse? Priežastys ir įgyvendinimo
metodai Lotynų Amerikoje buvo beveik
analogiški procesams, kuriems vykstant
XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje įsi-
vyravo palivarkinė ūkio sistema. Dėl mies-
tų silpnumo, darbo jėgos stygiaus, didelių
nedirbamų žemės plotų ir ištraukimo į
tarptautinį darbo pasidalijimą periferijos
statusu XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Euro-
pos (įskaitant ir Lietuvą) regione susiklostė
socialinių jėgų santykis bajorijos naudai, o
tai leido maksimaliai sustiprinti valstiečių
baudžiavinę priklausomybę dvarui⁴⁹. Kaip
matėme, šie procesai įgavo dar didesnę pa-
greitį XVIII a. antros pusės–XIX a. antros
pusės Lietuvos socialinėje ekonominėje
raidoje – pasireiškė *antrosios baudžiavos*

⁴⁷ Plačiau apie XI–XV a. Vakarų Europos manoro
struktūros bei raidos analizę institucionalistiniu požiū-
riu žr. D. C. North, R. P. Thomas, 1971; D. C. North,
R. P. Thomas, 1970.

⁴⁸ Lotynų Amerikos hasjendos atveju žr., pavyz-
džiui, E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 391–393. Lietu-
vos palivarko atveju žr., pavyzdžiui, T. Bairašauskaitė,
2006; M. Jučas, 1964, p. 116. Šis „globėjjiškas“ žemval-
džio ir jam priklausiančio valstiečio ryšio buvimas radi-
kaliai skiria palivarką ir hasjendą nuo plantacinio ūkio
modelio. Pastarajame žemvaldžiui priklausantis žmogus
savaime nieko nereiškę. Antai plantacijos savininkai
kaip priemonę nedrausmingam darbui pažaboti priklaus-
omo žmogaus atžvilgiu dažnai naudodavo ir mirties
bausmę. Žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 395.

⁴⁹ Plačiau apie tai žr. D. Žiemelis, 2009.

⁴⁵ Žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 380.

⁴⁶ Išsamią hasjendos ir plantacijos ūkio sistemų
lyginamąją analizę žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957;
S. W. Mintz, 1953.

laida. Lotynų Amerikos žemvaldžių iškilimo prielaidos – ne tik silpni šalių miestai, dideli nedirbamos žemės plotai bei įsitraukimas į tarptautinį darbo pasidalijimą periferijos statusu, bet ir kolonijinė institucinė aplinka. Dauguma hasjendų savininkų buvo arba kilę iš Europos, arba lojalūs kolonijinei politikai⁵⁰.

XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lotynų Amerikos hasjenda kaip ūkio organizavimo sistema atsirado iš XVI–XVIII a. vidurio Lotynų Amerikoje egzistavusios enkomjendos ūkio sistemos. Jos analogu laikytinas XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio modelis. Enkomjendos sistema – tai iš Ispanijos ir Portugalijos į Lotynų Ameriką importuoto manoro ūkio modelio rezultatas⁵¹. Enkomjendos ūkio sistema pradeda tapti neefektyvia žemės valdymo forma nuo XVII a. antros pusės, kol galiausiai visiškai išnyksta XVIII a. pabaigoje, užleisdama vietą hasjendos ūkio sistemai⁵². Bene pagrindinės priežastys, nulėmusios enkomjendos ūkio sistemos transformavimą į hasjendos ūkio sistemą, buvo vidinės. Iš jų svarbiausia buvo dėl kolonijinės priespaudos iki XVII a. vidurio drastiškai sumažėjęs indėnų skaičius ir išliekanti jų skaičiaus mažėjimo tendencija⁵³. Būtent iki XVII a. vidurio indėnai

buvo pagrindinė darbo jėga svarbiausioje Lotynų Amerikos enkomjendos ūkio šakoje – kalnakasyboje⁵⁴. Likusią darbo jėgą taip pat buvo sunku išlaikyti, nes dėl padidėjusio darbo krūvio ji migruodavo į tas teritorijas, kuriose santykinai buvo palankesnės darbo sąlygos. Jų palankumą lemdavo tarp žemvaldžių ir indėnų valstiečių egzistavusi implicitinė mainų sutartis. Kita vidinė priežastis – tai žemės ūkio produkcijos paklausos padidėjimas vidaus rinkoje. Žemės ūkio produkcijos paklausą ir jos produkcijos kainą padidino miestų augimas, o pagrindinė to priežastis buvo didėjantis ne indėnų kilmės gyventojų skaičius⁵⁵. Iš kilo darbo jėgos užtikrinimo žemės ūkyje problema. Prie vidinių enkomjendos sistemos transformavimosi į hasjendą priežasčių prisidėjo ir išorinės priežastys. Iš jų svarbiausia buvo pasaulinė XVII a. vidurio krizė, kuri neigiamai paveikė iki tol Lotynų Amerikoje buvusią pagrindinę ūkio sritį – kalnakasybą⁵⁶. Tarptautinėje rinkoje sumažėjusios aukso ir sidabro žaliavų kainos vertė didinti gamybos apimtis. Tai buvo galima padaryti tik dar labiau intensyvinant ribotą darbo jėgą. Kita vertus, kalnakasybos nuosmukis pakeitė kapitalo investavimo kryptį. Kasyklų savininkai ėmė jas parduoti, o gautą kapitalą investuoti pirkdami ir steigdami stambius dvarus, tiekiančius žemės ūkio produkciją į išsiplėtojusias miestų rinkas bei kalnakasybos regionus⁵⁷. Kita išorinė

ekonominio išnaudojimo bei politinės priespaudos indėnų skaičius sumažėjo apie 95 proc. Žr. K. Brzechczyn, 2004, s. 339.

⁵⁰ Žr., pavyzdžiui, F. Chevalier, 1963; S. J. Stein, B. H. Stein, 1970; M. Mörner, 1983.

⁵¹ Plačiau apie Lotynų Amerikos enkomjendos sistemą žr. D. Weeks, 1947 a; D. Weeks, 1947 b; J. Lockhart, 1969. Enkomjendos sistemos įsteigimas ir jos funkcionavimas radikalai nekeitė indėnų valstiečių gyvenimo būdo, t. y. santykinai nekėlė jų, kaip visuomenės, išnykimo grėsmės. O štai hasjendos sistemos įsteigimas ir jos raida radikalai transformavo indėnų visuomenę į žemės ūkio darbininkų klasę; tai anticipavo indėnų kaip visuomenės išnykimo procesą. Plačiau žr. R. G. Keith, 1971; Ch. Gibson, 1964.

⁵² Žr. D. M. Jones, 1981; E. Van Young, 1981; K. Spalding, 1975; W. Dean, 1971; F. Chevalier, 1963.

⁵³ Antai vienoje didžiausių Lotynų Amerikos šalių – Meksikoje nuo 1521 m. iki 1605 m. dėl Ispanijos

⁵⁴ Plačiau apie tai žr. P. J. Bakewell, 1971.

⁵⁵ Žr., pavyzdžiui, I. Altman, 1991; E. Van Young, 1979; W. Bray, 1972; R. Boyer, 1977.

⁵⁶ Plačiau žr. W. Borah, 1951. Taip pat žr. D. Brading, 1971; D. A. Brading, H. E. Cross, 1972.

⁵⁷ Žr. S. J. Stein, B. H. Stein, 1970, p. 38. Taip pat žr. M. Mörner, 1973, p. 190.

priežastis, gerokai paspartinusi hasjendos sistemos įsivyravimą ir intensyvėjimą, – nuo XVIII a. antros pusės pasikeitusi pasaulinė prekybos konjunktūra. Pramonės revoliucija Vakarų Europoje padidino žemės ūkio produkcijos (ypač medvilnės, cukraus, kavos, grūdų) paklausą pasaulinėje rinkoje⁵⁸. Šios produkcijos paklausa pasaulinėje rinkoje sukėlė 1780–1888 m. laikotarpiu socialines ekonomines transformacijas Amerikos žemynuose. Tai buvo minėtos *antrosios vergovės laidos* laikotarpis, pasireiškęs represinio darbo (ypač vergų) suintensyvėjimu naujose Amerikos ekonominio pasaulio teritorijose (Pietų Brazilija, Kuba bei JAV Pietų valstijos) ir trukęs iki 1888 m. vergovės panaikinimo Brazilijoje⁵⁹. Lotynų Amerikos žemvaldžiai, siekdami prisitaikyti prie tarptautinės rinkos konjunktūros, darbo jėgos problemą išsprendė pasirinkdami hasjendos ūkio tipą, kuriame orientuojamasi į baudžiavinį gamybos būdą. Kaip ir Vidurio Rytų Europoje, darbo jėgos problema Lotynų Amerikoje išsprendžiama dvejopai: 1) valstiečių pririšimu prie dvaro žemės (ypač per skolas ir prievartinę samdą) bei 2) nusavinant jų žemes⁶⁰.

Kalbant apie hasjendos sistemos atsiradimą ir jos raidos intensyvumą, Lotynų Amerikoje skiriamos dvi šalių grupės⁶¹. Pirmajai grupei priskiriamos tos Lotynų Amerikos šalys, kuriose hasjendos sistema kūrėsi vėliausiai, o jos raida buvo santyki-

nai lėta. Šios šalys pasižymėjo dideliu gyventojų skaičiumi, derlingomis žemėmis ir santykinai aukštu pragyvenimo lygiu, stipriomis vietinėmis bendruomenėmis, aktyviai kovojančiomis už savo teises. Tad šiai grupei priklausančių Peru, Bolivijos, Ekvadoro, Meksikos bei Gvatemalos šalių žemvaldžiams buvo sunkiau kurti stambius dvarus ir juos aprūpinti privertine darbo jėga. Antrajai grupei priklausančios šalys pasižymėjo mažu gyventojų tankumu, silpnų bendruomenių egzistavimu, menkai išvystytu žemės ūkiu. Todėl šiai grupei priklausančiose šalyse (Čilėje, Argentinoje, Urugvajuje ir Brazilijoje) valstiečių įbaudžiavinimo procesas buvo kur kas spartesnis, nulėmęs (palyginti su pirmąja šalių grupe) ankstyvą hasjendos sistemos kūrimąsi ir intensyvią jos raidą. XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje panašesnė į antrosios grupės – Čilės, Argentinos, Urugvajaus ir Brazilijos – agrarinių santykių raidą bei dinamiką. Tiriamu laikotarpiu Lietuva taip pat pasižymėjo mažu gyventojų tankumu, menku žemės ūkio našumu, vieningo valstiečių pasipriešinimo žemvaldžiams ir senų kovos dėl savo teisių tradicijų nebuvimu. Norint konkrečiai nustatyti, kurios šalies (Čilės, Argentinos, Urugvajaus ir Brazilijos) agrarinių santykių raida ir dinamika panašiausia į Lietuvos agrarinių santykių raidą bei dinamiką, reikia išsamių lyginamųjų tyrimų⁶², kurie būtų kitų tyrimų objektas.

⁵⁸ Plačiau žr. K. Rönnbäck, 2010; S. Miller, 1994.

⁵⁹ Plačiau žr. D. Tomich, M. Zeuske, 2008; A. E. Kaye, 2009; E. D. Lago, 2009. Taip pat žr. L. W. Bergad, 2007; S. B. Schwartz, 1978.

⁶⁰ Žr. C. Kay, 1974, p. 81; E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 390. Plačiau apie valstiečių pavertimą baudžiauninkais Lotynų Amerikoje žr. A. J. Bauer, 1979; F. Katz, 1974.

⁶¹ Žr. C. Kay, 1974, p. 80.

⁶² Beje, C. Kay, lyginęs Europos dvaro ir Lotynų Amerikos hasjendos sistemas, tiriamu laikotarpiu daugiausia panašumų atranda tarp Prūsijos ir Čilės agrarinių santykių raidos. Žr. C. Kay, 1974, p. 84–86. Taip pat apie Čilės ir Prūsijos agrarinių santykių raidos panašumus žr. A. J. Bauer, 1972; A. J. Bauer, 1971; A. Richards, 1979, p. 512–515. Apie agrarinių santykių raidą XIX a. Prūsijoje žr. S. D. Bowman, 1993.

Čia apsiribosime pasakydami, jog XIX a. pirmoje pusėje tiek Lietuvos, tiek Čilės eksporto struktūroje vyravo grūdai⁶³.

Didžiausiu tiriamo laikotarpio Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos šalių hasjendos ūkių struktūriniu panašumu laikytinas paprastosios prekinės gamybos vyravimas. Hasjendos ūkio orientaciją į paprastąją prekinę gamybą lėmė ne tik apyvartinio kapitalo trūkumas⁶⁴, bet ir žemvaldžių ekonominė elgsena. Hasjendinio dvaro ūkis darbo jėgą ir žemę įsigydavo neekonominėmis priemonėmis, tad jų savininkai nesiekė, kitaip nei vergovinių plantacinių ūkių savininkai, maksimizuoti pelną ir investuoti jį į gamybos plėtimą. Gautos pajamos būdavo panaudojamos prestižiniam vartojimui, klientų tinklui išlaikyti, negamybinės paskirties objektams statyti. Atsi-

⁶³ Žr. B. Ю. Меркис, 1964; C. Kay, 1974, p. 82.

⁶⁴ Tiriamu laikotarpiu hasjendos ūkis nebuvo vientelis ūkio tipas Lotynų Amerikoje. Antai Brazilijos pietuose plytėjo vergvaldžių kavos ir medvilnės plantacijos. Hasjendos ūkio tipo atsiradimą ir įsivyravimą plantacijos ūkio atžvilgiu Lotynų Amerikoje sąlygojo ne tik minėtos priežastys (t. y. silpni miestai, darbo jėgos stygius, dideli nedirbami žemės plotai, kolonijinė institucinė aplinka bei įsitraukimas į tarptautinį darbo pasidalijimą periferijos statusu), bet ir kapitalo trūkumas. Erico R. Wolfo ir Sidney'aus W. Mintzo teigimu, būtent disponuojamo kapitalo kiekis buvo esminis kriterijus, galutiniai lėmęs hasjendinio ūkio įsivyravimą plantacinio ūkio atžvilgiu Lotynų Amerikoje. Vergovinius plantacinius ūkius, orientuotus į kapitalistinę prekinę gamybą, steigė užsienio kapitalas, dažniausiai kelių savininkų korporacijos būdu. Šio ūkio tipui reikėjo didelio apyvartinio kapitalo tam, kad kurtų bei užtikrintų efektyvią infrastruktūrą (pvz., gerintų kelius, kad būtų galima produkciją realizuoti užsienio rinkose), nuolat atnaujintų agrotechnikos ir gamybos priemones (pvz., vergų, kaip pagrindinės darbo jėgos, įsigijimas, žemės pirkimas). Reikėjo daug investuoti, todėl vergovinių plantacinių ūkių savininkai buvo suinteresuoti ne tik atgauti investuotą kapitalą, bet ir jį padidinti. Tai galėjo užtikrinti tik kapitalistinė prekinė gamyba. Plačiau apie kapitalo įtaką hasjendos ir plantacijos kūrimuisi bei raidai žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 386–387, p. 396–397.

žvelgiant į vartotojišką dvaro ūkio pajamų panaudojimą tiriamu laikotarpiu konstatuotinas panašumas tarp Lietuvos, Lotynų Amerikos ir Prūsijos šalių žemvaldžių⁶⁵.

Hasjendos ūkio veikimo efektyvumas buvo labiau pagrįstas ne rinkos ekonomikos, o iš dalies monopolinėmis sąlygomis. Žemvaldžiai dirbtinai kūrė šalia „normalios“, t. y. miesto (lokalinės) rinkos, paties žemvaldžio „tėvoninę rinką“, kurioje jiems priklausantys valstiečiai priverstinai turėjo pirkti dvaro ūkio produkciją bei paslaugas⁶⁶. Kita vertus, lažinis darbas ir priverstinė valstiečių samda atliko tą svarbų vaidmenį užtikrinant dvaro ūkio produkcijos konkurencingumą normalioje rinkoje per darbo jėgos kainos mažinimą⁶⁷. Iš čia kyla dar vienas palivarkinio ir hasjendinio ūkių panašumas ir jų skirtumas nuo vergovinio plantacinio ūkio. Palyginti su vergoviniu plantaciniu ūkiu, palivarkinis ir hasjendinis ūkiai buvo mažiau priklausomi nuo tarptautinės prekybos konjunkcijos, nes buvo mažesniu mastu įsitraukę į ją. Į žemės ūkio produkcijos gamybą (ypač galvijininkystę, kukurūzų bei grūdų auginimą) orientuoti Lotynų Amerikos šalių hasjendos ūkiai, kaip ir Lietuvos palivarkiniai ūkiai, tiriamu laikotarpiu buvo menkai įsitraukę į tarptautinę prekybą. Išimtimi laikytini stambūs hasjendų ūkiai. Stambių hasjendinių ūkių, orientuotų į eksportą, pavienės Lotynų Amerikos šalies mastu

⁶⁵ Plačiau apie tiriamo laikotarpio žemvaldžių vartotojišką elgseną Lietuvoje (E. Raila, 2010, p. 165–203; D. Ramonienė, 2014; S. Pamerneckis, 2004, p. 111), Lotynų Amerikos šalyse (S. Miller, 1990; E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 386–389; M. Mömer, 1973, p. 205–207) bei Prūsijoje (S. D. Bowman, 1993).

⁶⁶ Žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 388; C. Kay, 1974, p. 83–85.

⁶⁷ Žr. A. J. Bauer, 1979, p. 48–59; A. Richards, 1979, p. 485–486.

buvo nedaug. Išimtis būtų tiriamo laikotarpio Meksika, kurioje daugiausia iš visų Lotynų Amerikos šalių buvo stambių, į užsienio rinkas orientuotų hasjendos ūkių⁶⁸. Didelis Lotynų Amerikos šalių hasjendos įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastas, lemiantis jų periferinę poziciją hierarchiniame pasauliniame darbo pasidalijime, fiksuotinas tik nuo XIX a. aštunto dešimtmečio⁶⁹.

Baudžiavinį gamybos būdą palaikė ir lyginamų šalių kolonijinė institucinė aplinka. 1795 m. inkorporavus Lietuvą į Rusijos imperijos sudėtį, Lietuva tapo pavaldi šios imperijos baudžiavinei valstybės politikai⁷⁰. Palyginti su Lietuva, Lotynų Amerikos šalys Europos (visų pirma Ispanijos ir Portugalijos) kolonijos buvo jau nuo XVI a. Vaduotis iš kolonijinės priklausomybės Lotynų Amerikos šalys pradėjo tik XIX a. pirmoje pusėje. Kolonijinės aplinkos buvimas ar vadavimasis iš jos lėmė skirtingas valstiečių judėjimo galimybes Lotynų Amerikoje ir Lietuvoje. Dėl kolonijinės priklausomybės Rusijos imperijai suintensyvėjęs lažinis palivarkinis ūkis Lietuvoje dar labiau pririšo valstiečius prie dvaro žemės. Taip buvo beveik panaikintos iki 1861 m., baudžiamos pabaigos, buvusios valstiečių judėjimo galimybės. O štai Lotynų Amerikoje nuo XIX a. trečio dešimtmečio (dėl šalių išsilaisvinimo iš kolonijinės priklausomybės) valstiečių judėjimo laisvė padidėjo. Antai Peru, Bolivijos, Ekvadoro, Meksikos ir Gvatemalos hasjendų valstiečiai, siekdami geresnių gyvenimo sąlygų, galėjo laisviau

judėti iš vieno dvaro į kitą dvarą arba jų ieškoti mieste⁷¹.

Tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu paprastosios prekinės gamybos vyravimas rodo tipišką feodalinę ekonomikos pobūdį. Tačiau tiek Lietuvos palivarkų, tiek Lotynų Amerikos hasjendos ūkių produkcija buvo orientuota į rinką. Dėl to Lotynų Amerikos hasjendos ūkio organizacija, kaip ir Lietuvos palivarko ūkio organizacija, nelaikytina tipiška feodalinė ekonomikos sistema dėl tiriamu laikotarpiu egzistavusios pasaulio ekonomikos pobūdžio. Ir Lietuvos palivarko, ir Lotynų Amerikos hasjendos atveju išskyla hasjendos ūkio sistemos kvalifikavimo problema⁷².

Istoriografijoje esama įvairių XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lotynų Amerikos hasjendos sistemos įvardijimų: embrioninė kapitalizmo stadija; pereinamasis iš feodalizmo į kapitalizmą laikotarpis ir pan.⁷³ Visgi manome, kad XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lotynų Amerikos hasjendos ūkio sistema, kaip ir Lietuvos palivarko ūkio sistema, nebuvo nei tipinė feodalinė ekonomika, nei tipiška periferinio kapitalizmo įmonė (KPS kon-

⁷¹ Žr. C. Kay, 1974, p. 83. Taip pat žr. F. Katz, 1974.

⁷² Beje, dėl vergovinio plantacinio ūkio kvalifikavimo kaip kapitalistinės įmonės ginčų istoriografijoje nekyla. Žr. E. R. Wolf, S. W. Mintz, 1957, p. 396–407; E. D. Genovese, 1962. Atkreiptinas dėmesys, kad ekonometrinė istorija sugriovė tezę, tapusių masinės istorinės sąmonės mitu, jog vergovinis plantacinis ūkis JAV Pietų valstijose Pilietinio karo (1861–1865 m.) išvakarėse buvo sąstingio būklės. Esą karas buvęs „nereikalingas“, vergovė būtų išnykusi pati savaime dėl grynai ekonominių priežasčių. Žr. R. W. Fogel, S. L. Engerman, 1974.

⁷³ Plačiau žr. A. G. Frank, 1967; E. J. Hobsbawm, 1969; E. Laclau, 1971; K. Steenland, 1975; C. Henfrey, 1981; G. Rodríguez, 1980; R. Romano, 1984; S. J. Stern, 1988; S. Miller, 1990; A. Knigh, 1991; R. T. Alexander, 1997.

⁶⁸ Žr. visų pirma: F. Chevalier, 1963; A. Knight, 1991; S. Miller, 1994; S. Miller, 1990.

⁶⁹ Žr. M. Mörner, 1973, p. 205–207.

⁷⁰ Plačiau apie baudžiavą ir jos politiką Rusijos imperijoje žr. D. Moon, 1996; P. Kolchin, 1987.

cepcijos griežtąja prasme), o pasižymėjo periferinio kapitalizmo *bruožais*. Žymiausių Lotynų Amerikos hasjendos tyrinėtojų Magnuso Mörnerio ir Erico Van Youngo požiūriu hasjenda kaip ekonomikos sistema buvo kapitalistinio, o kaip socialinė sistema – feodalinio pobūdžio⁷⁴.

Išvados

1. Baudžiavinio ūkio egzistavimas Lietuvoje iki 1861 m. istoriografijoje yra laikomas anachronizmu Vakarų Europos ūkio sistemos kontekste. Tačiau lyginamoji perspektyva išryškina jo „normalumą“ tam tikrose besivystančiose šalyse. Siekėme atskleisti, kad baudžiavinis ūkis tiek Lietuvoje, tiek Lotynų Amerikos šalyse XVIII a. antroje pusėje–XIX a. antroje pusėje buvo vienintelis galimas ūkio raidos veiksnys.
2. Tyrimas parodė skirtingą analizuotų ūkio sistemų dominavimo priešistorę. XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ūkio intensyvėjimo laikotarpis – tai XVI–XVIII a. vidurio palivarkinio ūkio tąša, pasireiškusį *antrosios baudžiavos laidos* apraiškomis. Tiriamo laikotarpio hasjendos ūkis – tai XVI–XVIII a. vidurio Lotynų Amerikos enkomjendos ūkio sistemos, kurios analogu laikytinas XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio modelis, transformacijos rezultatas. Ir palivarko, ir hasjendos ūkio sistemų dominavimą tiriamu laikotarpiu sąlygojo pramonės revoliucija, kuri Amerikos žemynuose lėmė *antrosios vergovės laidą*. Lotynų Amerikos žemvaldžiai, stokodami apyvartinio kapitalo gamybos priemo-

nėms (pvz., vergams) įsigyti ir siekdami prisitaikyti prie tarptautinės rinkos konjunktūros, darbo jėgos problemą išsprendė pasirinkdami hasjendos ūkio tipą, kuriame orientuojamasi į baudžiavinį gamybos būdą.

3. Analizė parodė, kad XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio sistemos rėmėsi absoliučiu žemės savininkų (tiek valstybinių, tiek privačių) dominavimu valstiečių atžvilgiu. Už žemės naudojimą iš valstiečių buvo reikalaujama visų pirma atodirbinės rentos. Lotynų Amerikos žemvaldžių iškilimo priežastys buvo ne tik silpni miestai, dideli nedirbamos žemės plotai bei įsitraukimas į tarptautinį darbo pasidalijimą periferijos statusu (tai yra analogiškos Lietuvos žemvaldžių iškilimo priežastims), bet ir kolonijinė institucinė aplinka. Dauguma hasjendų savininkų buvo arba kilę iš Europos, arba lojalūs kolonijinei politikai.
4. Atlikta Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamoji analizė neleidžia šių ūkių sistemų, paveiktų Vakarų Europos besiplėtojančių kapitalistinių santykių, kvalifikuoti nei kaip tipiško feodalinio ūkio (kuriuo laikytinas Viduramžių Vakarų Europos manoro ūkis), nei kaip tipiškos periferinio kapitalizmo įmonės (KPS koncepcijos griežtąja prasme). Abiejose ūkio sistemose vyravo paprastoji prekinė gamyba, kuri tradicinėje marksistinėje perspektyvoje laikoma tipiška feodaline ekonomika. Tačiau tiek Lietuvos palivarkų, tiek Lotynų Amerikos hasjendos ūkių produkcija, sąlygota jų savininkų vartotojiškos ekonominės

⁷⁴ Žr. M. Mörner, 1973, p. 210–212; E. Van Young, 1983, p. 21.

logikos, dėl pasaulinės ekonomikos įtakos buvo orientuota į rinką. Kapitalo trūkumas organizuoti plataus masto gamybą nulėmė mažą šių ūkių įsitraukimo į tarptautinę rinką mastą. Visa tai leidžia teigti, kad XVIII a. antros pusės–XIX a. antros pusės Lietuvos palivarko ir Lotynų Amerikos hasjendos ūkio sistemos pasižymėjo periferinio kapitalizmo bruožais (t. y. baudžiavinio

darbo naudojimas gamyboje, politinė ir ekonominė kolonijinė priklausomybė, periferinis statusas pasauliniame darbo pasidalijime, pastovi likutinė palivarkinė bei hasjendinė produkcija eksporto struktūroje), kurie buvo susipynę su feodalinės ekonomikos sistemos liekanomis (viena jų – palivarkinių bei hasjendinių ūkių savininkų vartotojiškas kapitalo naudojimas).

BIBLIOGRAFIJA

Alexander R. T., 1997 – Rani T. Alexander, „Haciendas and Economic Change in Yucatán: Entrepreneurial Strategies in the Parroquia de Yaxcabá, 1775–1850“, in: *Journal of Archaeological Method and Theory*, 1997, vol. 4, no. 3/4, p. 331–351.

Allen R. C., 2000 – Robert C. Allen, „Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800“, in: *European Review of Economic History*, 2000, vol. 4, no. 1, p. 1–26.

Altman I., 1991 – Ida Altman, „Spanish Society in Mexico City after the Conquest“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1991, vol. 71, no. 3, p. 413–445.

Anušauskas A., 1997 – Arvydas Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1997, t. 2, p. 14–18.

Antanaitis K., 2002 – Kastytis Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.): dėsniumai ir ypatumai. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vytauto Didžiojo universitetas, 2001.

Aston T. H., Philpin C. H. E. (eds.), 1985 – Trevor H. Aston, C. H. E. Philpin (eds.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Babinskas N., 2012 – Nerijus Babinskas, „Economic Challenges of the Early Modern Ages and Different Responses of European Margins: Comparative Considerations on the Basis of Historiography (The Cases of Polish-Lithuanian Commonwealth and Moldavian Principality)“, in: *Revista Română de Studii Baltice și Nordice / The Romanian Journal*

for Baltic and Nordic Studies, 2012, vol. 4, no. 2, p. 51–62.

Babinskas N., 2010 – Nerijus Babinskas, *Moldova XIV a. viduryje – XVI a. viduryje kaip socialinės struktūros tipologijos problema. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vilniaus universitetas, 2010.

Bairašauskaitė T., 2006 – Tamara Bairašauskaitė, „Bajoro santykis su dvaru XIX a. pirmoje pusėje: Mykolo Juozapo Rōmerio (1778–1853) patirtys“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 2005-1*, 2006, p. 63–82.

Bairoch P., 1972 – Paul Bairoch, „Free Trade and European Economic Development in the 19th Century“, in: *European Economic Review*, 1972, vol. 3, no. 3, p. 211–245.

Bakewell P. J., 1971 – Peter J. Bakewell, *Silver Mining and Society in Colonial Mexico. Zacatecas 1546–1700*, Cambridge: University Press, 1971.

Bauer A. J., 1979 – Arnold J. Bauer, „Rural Workers in Spanish America: Problems of Peonage and Oppression“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1979, vol. 59, no. 1, p. 34–63.

Bauer A. J., 1972 – Arnold J. Bauer, „The Hacienda El Huique in the Agrarian Structure of Nineteenth-Century Chile“, in: *Agricultural History*, 1972, vol. 46, no. 4, p. 455–470.

Bauer A. J., 1971 – Arnold J. Bauer, „Chilean Rural Labor in the Nineteenth Century“, in: *American Historical Review*, 1971, vol. 76, no. 4, p. 1059–1083.

Bergad L. W., 2007 – Laird W. Bergad, *The Comparative Histories of Slavery in Brazil, Cuba, and the United States*, New York: Cambridge University Press, 2007.

Biernacki R., 1995 – Richard Biernacki, *The Fabrication of Labor: Germany and Britain 1640–1914*, Berkeley: University of California Press, 1995.

Borah W., 1951 – Woodrow Borah, *New Spain's Century of Depression*, Berkeley: University of California Press, 1951.

Bowman S. D., 1993 – Shearer Davis Bowman, *Masters and Lords: Mid-19th-Century U.S. Planters and Prussian Junkers*, New York: Oxford University Press, 1993.

Boyer R., 1977 – Richard Boyer, „Mexico in the Seventeenth Century: Transition of a Colonial Society“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1977, vol. 57, no. 3, p. 455–478.

Brading D. A., 1971 – David A. Brading, *Miners and Merchants in Bourbon Mexico, 1763–1810*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Brading D. A. and Cross H. E., 1972 – David A. Brading and Harry E. Cross, „Colonial Silver Mining: Mexico and Peru“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1972, vol. 52, no. 4, p. 545–579.

Bray W., 1972 – Warwick Bray, „The City State in Central Mexico at the Time of the Spanish Conquest“, in: *Journal of Latin American Studies*, 1972, vol. 4, no. 2, p. 161–185.

Brzechczyn K., 2004 – Krzysztof Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004.

Brzechczyn K., 1998 – Krzysztof Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań: Humaniora, 1998.

Bumblauskas A., 2010 – Alfredas Bumblauskas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

Bumblauskas A., 2005 – Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.

Butkus Z., 2006 – Zenonas Butkus, „Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 69–81.

Chevalier F., 1963 – François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico: The Great Hacienda*, Berkeley: University of California Press, 1963.

Chirod D., Hall T. D., 1982 – Daniel Chirod, Thomas D. Hall, „World-System Theory“, in: *Annual Review of Sociology*, 1982, vol. 8, p. 81–106.

Čepaitienė R., 2011 – Rasa Čepaitienė, „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje:

Vilniaus ir Minsko atvejai“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* / sud. A. Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 171–224.

Dean W., 1971 – Warren Dean, „Latifundia and Land Policy in Nineteenth-Century Brazil“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1971, vol. 51, no. 4, p. 606–625.

Engelsas F., 1962 – Friedrichas Engelsas, *Vals-tiečių karas Vokietijoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

Fogel R. W., Engerman S. L., 1974 – Robert W. Fogel, Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Boston: Toronto, 1974.

Frank A. G., 1967 – Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York: Monthly Review Press, 1967.

Genovese E. D., 1962 – Eugene D. Genovese, „The Significance of the Slave Plantation for Southern Economic Development“, in: *Journal of Southern History*, 1962, vol. 28, no. 4, p. 422–437.

Gibson Ch., 1964 – Charles Gibson, *The Aztecs under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519–1810*, Stanford: Stanford University Press, 1964.

Gudavičius E., 1999 – Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija, t. 1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.

Henfrey C., 1981 – Colin Henfrey, „Dependency, Modes of Production, and the Class Analysis of Latin America“, in: *Latin American Perspectives*, 1981, vol. 8, no. 3/4, p. 17–54.

Hobsbawm E. J., 1969 – Eric J. Hobsbawm, „A Case of Neo-Feudalism: La Convencion, Peru“, in: *Journal of Latin American Studies*, 1969, vol. 1, no. 1, p. 31–50.

Jones D. M., 1981 – David M. Jones, „The Importance of the „Hacienda“ in 19th Century Otumba and Apan, Basin of Mexico“, in: *Historical Archaeology*, 1981, vol. 15, no. 2, p. 87–116.

Jučas M., 1972 – Mečislovas Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972.

Jučas M., 1964 – Mečislovas Jučas, „Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.“, in: *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1964, t. 4, p. 109–122.

Katz F., 1974 – Friedrich Katz, „Labor Conditions on Haciendas in Porfirian Mexico: Some

Trends and Tendencies“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1974, vol. 54, no. 1, p. 1–47.

Kay C., 1974 – Cristóbal Kay, „Comparative Development of the European Manorial System and the Latin American Hacienda System“, in: *Journal of Peasant Studies*, 1974, vol. 2, no. 1, p. 69–98.

Kaye A. E., 2009 – Anthony E. Kaye, „The Second Slavery: Modernity in the Nineteenth-Century South and the Atlantic World“, in: *Journal of Southern History*, 2009, vol. 75, no. 3, p. 627–650.

Keith R. G., 1971 – Robert G. Keith, „Encomienda, Hacienda and Corregimiento in Spanish America: A Structural Analysis“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1971, vol. 51, no. 3, p. 431–446.

Kocka J., 2003 – Jürgen Kocka, „Comparison and Beyond“, in: *History and Theory*, 2003, vol. 42, no. 1, p. 39–44.

Kocka J., 1999 – Jürgen Kocka, „Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg“, in: *History and Theory*, 1999, vol. 38, no. 1, p. 40–50.

Kolchin P., 1987 – Peter Kolchin, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1987.

Knight A., 1991 – Alan Knight, „Land and Society in Revolutionary Mexico: The Destruction of the Great Haciendas“, in: *Mexican Studies / Estudios Mexicanos*, 1991, vol. 7, no. 1, p. 73–104.

Kula W., 1976 – Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. Presentation by F. Braudel*, London: New Left Books, 1976.

Kula W., 1962 – Witold Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: próba modelu*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.

Laclau E., 1971 – Ernesto Laclau, „Feudalism and Capitalism in Latin America“, in: *New Left Review*, 1971, vol. 67, p. 19–38.

Lago E. D., 2009 – Enrico Dal Lago, „Second Slavery, Second Serfdom, and Beyond: The Atlantic Plantation System and the Eastern and Southern European Landed Estate System in Comparative Perspective, 1800–60“, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 2009, vol. 32, no. 4, p. 391–420.

Lockhart J., 1969 – James Lockhart, „Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1969, vol. 49, no. 3, p. 411–429.

Marx A. W., 1998 – Anthony W. Marx, *Making Race and Nation: A Comparison of South Africa, the United States, and Brazil*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Mathias P., 1987 – Peter Mathias, „The Emergence of a World Economy 1500–1914“, in: *VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1987, 74. Bd., H. 1, S. 1–17.

Miller S., 1994 – Simon Miller, „Wheat Production in Europe and America: Mexican Problems in Comparative Perspective, 1770–1910“, in: *Agricultural History*, 1994, vol. 68, no. 3, p. 16–34.

Miller S., 1990 – Simon Miller, „Mexican Junckers and Capitalist Haciendas, 1810–1910: The Arable Estate and the Transition to Capitalism between the Insurgency and the Revolution“, in: *Journal of Latin American Studies*, 1990, vol. 22, no. 2, p. 229–263.

Millward R., 1984 – Robert Millward, „The Early Stages of European Industrialization: Economic Organization under Serfdom“, in: *Explorations in Economic History*, 1984, vol. 21, no. 4, p. 406–428.

Mintz S. W., 1953 – Sidney W. Mintz, „The Culture History of a Puerto Rican Sugar Cane Plantation: 1876–1949“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1953, vol. 33, no. 2, p. 224–251.

Moon D., 1996 – David Moon, „Reassessing Russian Serfdom“, in: *Europecan History Quarterly*, 1996, vol. 26, no. 4, p. 483–526.

Mörner M., 1983 – Magnus Mörner, „Economic Factors and Stratification in Colonial Spanish America with Special Regard to Elites“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1983, vol. 63, no. 2, p. 335–369.

Mörner M., 1973 – Magnus Mörner, „The Spanish American Hacienda: A Survey of Recent Research and Debate“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1973, vol. 53, no. 2, p. 183–216.

Norkus Z., 2015 a – Zenonas Norkus, „Two Periods of the Peripheric Capitalist Development: Pre-Communist and Post-Communist Eastern Europe in Comparison“, in: *Polish Sociological Review*, 2015, vol. 2 (19), p. 131–151.

Norkus Z., 2015 b – Zenonas Norkus, „Kas tur-tėjo greičiausiai? Baltijos šalių ūkio augimo 1913–1938 metais palyginimas“, in: *Politologija*, 2015, Nr. 3 (79), p. 3–54.

Norkus Z., 2015 c – Zenonas Norkus, „Two Hundred Years of the Theory of Historiography in Lithuania, or How Joachim Lelewel Did Become the

Pioneer of Modern Comparative History“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2015, t. 1, Nr. 36, p. 5–31.

Norkus Z., 2014 – Zenonas Norkus, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aukso žuvis, 2014.

Norkus Z. 2012 a – Zenonas Norkus, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-communist Transformation*, Vilnius: Apostrofa / CEU Press, 2012.

Norkus Z., 2012 b – Zenonas Norkus, „Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 9–36.

Norkus Z., 2012 c – Zenonas Norkus, „Agrarijų reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2012, t. 1, Nr. 30, p. 5–52.

Norkus Z., 2011 – Zenonas Norkus, „Imperium litewskie w międzyjednostkowych społecznościach i systemach politycznych: studium przypadku“, in: *Politeja*, 2011, nr 2, s. 129–154.

Norkus Z., 2009 – Zenonas Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aidai, 2009.

Norkus Z., 2008 – Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

Norkus Z., 2007 – Zenonas Norkus, „The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires“, in: *World Political Science Review*, 2007, vol. 3, no. 4, p. 1–41.

North D. C., Thomas R. P., 1971 – Douglass C. North, Robert Paul Thomas, „The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model“, in: *Journal of Economic History*, 1971, vol. 31, no. 4, p. 777–803.

North D. C., Thomas R. P., 1970 – Douglass C. North, Robert Paul Thomas, „An Economic Theory of the Growth of the Western World“, in: *Economic History Review*, 1970, vol. 23, no. 1, p. 1–17.

O’Brien P., 1982 – Patrick O’Brien, „European Economic Development: The Contribution of the Periphery“, in: *Economic History Review*, 1982, vol. 35, no. 1, p. 1–18.

Pamerneckis S., 2004 – Stanislovas Pamerneckis, *Agrarijų santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (statistinė analizė)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.

Pivoras S., 2000 – Saulius Pivoras, *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (lyginamasis aspektas)*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000.

Pomeranz K., 2000 – Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press, 2000.

Przeworski A., 1991 – Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Raila E., 2010 – Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

Ramonienė D., 2014 – Dalia Ramonienė, „Apšvietos idėjų atgarsiai vidutinės bajorijos tradicinio gyvenimo aplinkoje“, in: *XVIII amžiaus studijos, t. 1: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių* / Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 281–297.

Richards A., 1979 – Alan Richards, „The Political Economy of Gutswirtschaft: A Comparative Analysis of East Elbian Germany, Egypt, and Chile“, in: *Comparative Studies in Society and History*, 1979, vol. 21, no. 4, p. 483–518.

Rodríguez G., 1980 – Gustavo Rodríguez, „Accumulation, Capitalism, and Precapitalistic Agriculture in Bolivia (1870–1885)“, in: *Latin American Perspectives*, 1980, vol. 7, no. 4, p. 50–66.

Romano R., 1984 – Ruggiero Romano, „American Feudalism“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1984, vol. 64, no. 1, p. 121–134.

Rönnbäck K., 2010 – Klas Rönnbäck, „Consumers and Slavery: Diversified Markets for Plantation Produce and the Survival of Slavery in the Nineteenth Century“, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 2010, vol. 31, no. 1, p. 69–88.

Sanderson S. K., 2005 – Stephen K. Sanderson, „World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace?“, in: *International Journal of Comparative Sociology*, 2005, vol. 46, no. 3, p. 179–213.

Schwartz S. B., 1978 – Stuart B. Schwartz, „Indian Labor and New World Plantations: European Demands and Indian Responses in Northeastern Brazil“, in: *American Historical Review*, 1978, vol. 83, no. 1, p. 43–79.

Silberman B. S., 1993 – Bernard S. Silberman, *Cages of Reason: The Rise of the Rational State in France, Japan, the United States, and Great Britain*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Skocpol T., 1979 – Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Spalding K., 1975 – Karen Spalding, „Hacienda-Village Relations in Andean Society to 1830“, in: *Latin American Perspectives*, 1975, vol. 2, no. 1, p. 107–121.

Steenland K., 1975 – Kyle Steenland, „Notes on Feudalism and Capitalism in Chile and Latin America“, in: *Latin American Perspectives*, 1975, vol. 2, no. 1, p. 49–58.

Stein S. J., Stein B. H., 1970 – Stanley J. Stein, Barbara H. Stein, *The Colonial Heritage of Latin America: Essays on Economic Dependence in Perspective*, New York: Oxford University Press, 1970.

Stern S. J., 1988 – Steve J. Stern, „Feudalism, Capitalism, and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean“, in: *American Historical Review*, 1988, vol. 93, no. 4, p. 829–872.

Tomich D., 2004 – Dale Tomich, *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital, and World Economy*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2004.

Tomich D., Zeuske M., 2008 – Dale Tomich, Michael Zeuske, „Introduction, the Second Slavery: Mass Slavery, World-Economy, and Comparative Microhistories“, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 2008, vol. 31, no. 2, p. 91–100.

Van Young E., 1983 – Eric Van Young, „Mexican Rural History Since Chevalier: The Historiography of the Colonial Hacienda“, in: *Latin American Research Review*, 1983, vol. 18, no. 3, p. 5–61.

Van Young E., 1981 – Eric Van Young, *Hacienda and Market in Eighteenth-Century Mexico: The Rural Economy of the Guadalajara Region, 1675–1810*, Berkeley: University of California Press, 1981.

Van Young E., 1979 – Eric Van Young, „Urban Market and Hinterland: Guadalajara and Its Region in the Eighteenth Century“, in: *Hispanic American Historical Review*, 1979, vol. 59, no. 4, p. 593–635.

von Loewe K., 1973 – Karl von Loewe, „Commerce and Agriculture in Lithuania, 1400–1600“, in: *Economic History Review*, 1973, vol. 26, no. 1, p. 23–37.

Wallerstein I., 1974 – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture*

and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, New York: Academic Press, 1974.

Wallerstein I., 1980 – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, New York: Academic Press, 1980.

Wallerstein I., 1989 – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York: Academic Press, 1989.

Wallerstein I., 2011 – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*, Berkeley: University of California Press, 2011.

Weeks D., 1947 a – David Weeks, „European Antecedents of Land Tenures and Agrarian Organization of Hispanic America“, in: *Journal of Land & Public Utility Economics*, 1947, vol. 23, no. 1, p. 60–75.

Weeks D., 1947 b – David Weeks, „The Agrarian System of the Spanish American Colonies“, in: *Journal of Land & Public Utility Economics*, 1947, vol. 23, no. 2, p. 153–168.

Wesseling H., 1992 – Henk Wesseling, „Overseas History“, in: *New Perspectives on Historical Writing* / Ed. P. Burke, Cambridge: Polity Press, 1992, p. 67–92.

Williamson J. G., 2008 – Jeffrey G. Williamson, „Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms, Volatility and the Poor Periphery, 1782–1913“, in: *European Review of Economic History*, 2008, vol. 12, no. 3, p. 355–391.

Wolf E. R., Mintz S. W., 1957 – Eric R. Wolf, Sidney W. Mintz, „Haciendas and Plantations in Middle America and the Antilles“, in: *Social and Economic Studies*, 1957, vol. 6, no. 3, p. 380–412.

Žiemelis D., 2015 – Darius Žiemelis, „The Problem of the Application of the Term Second Serfdom in the History of Central Eastern Europe: The Case of Lithuanian Economy in the 16th–19th Centuries (until 1861)“, in: *Revista Română de Studii Baltice și Nordice / The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 2015, vol. 7, no. 1, p. 123–149.

Žiemelis D., 2014 a – Darius Žiemelis, „Antrosios baudživos laidos termino taikymo Vidurio Rytų Europos istorijoje problema: Lietuvos ūkio atvejais“, in: *XVIII amžiaus studijos, t. 1: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių* / Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 340–356.

Žiemelis D., 2014 b – Darius Žiemelis, „Tipologiškai artimi Lietuvai ūkiai: Čekija, Lenkija, Vengrija ankstyvaisiais Naujaisiais laikais“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2013–2, 2014, p. 87–116.

Žiemelis D., 2013 a – Darius Žiemelis, „The Socio-Economic History of Lithuania from the 16th to the 19th Century (until 1861) from the Perspective of Economic Development Concepts“, in: *Revista Română de Studii Baltice și Nordice / The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 2013, vol. 5, no. 2, p. 57–90.

Žiemelis D., 2013 b – Darius Žiemelis, „The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2013, vol. 17, p. 91–123.

Žiemelis D., 2011 – Darius Žiemelis, „XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 11–38.

Žiemelis D., 2009 – Darius Žiemelis, *Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–*

XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istoriografinė analizė. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilniaus universitetas, 2009.

Žiemelis D., 2006 – Darius Žiemelis, „Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar „periferinis kapitalizmas?“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 51–68.

Žiemelis D., 2005 – Darius Žiemelis, „Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 65–81.

Костюшко И. И., 1977 – И. И. Костюшко, «К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы», in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г.*, Рига, 1977, с. 5–13.

Меркис В. Ю., 1964 – Витовт Ю. Меркис, «Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг.», in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. (доклады и сообщения шестой сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории, состоявшегося в г. Вильнюсе с 19 по 24 сентября 1963 г.)*, Вильнюс, 1964, с. 436–447.

THE EXPERIMENT OF COMPARATIVE ANALYSIS OF LITHUANIAN MANORIAL-SERF ECONOMY AND HACIENDA ECONOMIC SYSTEM OF LATIN AMERICA OF THE SECOND HALF OF THE 18TH – THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURIES IN THE CONTEXT OF CAPITALIST WORLD SYSTEM

Darius Žiemelis

S u m m a r y

The starting point of the article is considered to be the neo-Marxist Capitalist World System (CWS) concept by Immanuel Wallerstein, representative of comparative historical sociology. According to this concept, Lithuanian and Polish manorial-serf economies of the 16–18th centuries (exporting agricultural products to the core CWS countries) are classified as similar peripheral capitalist enterprises, like haciendas in Mexico and Brazil, and slavery coffee and cotton plantations in the US Southern states in the 18–19th centuries. This article is the first one in historiography where comparative analysis was carried out concerning Lithuanian manorial-serf economy and Latin America hacienda of the second half of the 18th – second half of the 19th century in

the context of CWS – which proves the thesis that these economic systems belonged to typologically close economic type in the global division of labour. The second half of the 18th century–second half of the 19th century was the period of dominance and intensification of manorial-serf economy in Lithuania and predominance and intensification of hacienda economy in the countries of Latin America determined by the same industrial revolution factor. During the period under investigation, both Lithuanian manorial-serf economy and Latin American hacienda economy were found to be neither typically feudal nor to be peripheral capitalist enterprises (CWS concept in the strict sense), and manifested only peripheral capitalism features.

*Įteikta 2016 01 04
Parengta skelbti 2016 03 21*